

tach 1918-1920, wypełniając tym samym dotkliwą lukę odczuwaną przez badaczy zajmujących się problematyką kształtowania granic państwa polskiego po I wojnie światowej.

Przemysław Hauser

JOHN J. KULCZYCKI: *School Strikes in Prussian Poland, 1901-1907: The Struggle Over Bilingual Education*. New York 1981, 279 ss., 3 nlb.

W 1952 r. ukazała się w USA książka Floriana Znanieckiego pt. *Modern Nationalities*, poświęcona socjologicznej problematyce narodu¹. W pracy tej Znaniecki, wykorzystując doświadczenia historyczne Polski pozbawionej własnego państwa w okresie zaborów, zanalizował rolę nieformalnych duchowych przewodników działających na rzecz powstania narodu oraz rozwijających i upowszechniających kulturę narodową. W ujęciu Znanieckiego, działalność najpierw aktywnych jednostek, następnie zorganizowanych grup przewodników intelektualnych, stosujących odpowiednie metody propagandy i pracy oświatowej, przyczynia się w głównej mierze do budzenia się poczucia odrębności i solidarności narodowej wśród mas ludowych pozbawionych na początku tej właśnie cechy. Znaniecki nie analizuje bliżej przyczyn pojawiania się aktywistów intelektualnych i wyłaniania się grup skupiających owych przewodników; nie objaśnia również źródeł, z których oni czerpią inspirację do pracy nad ukształtowaniem narodu i kultury narodowej. Interesuje go bardziej mechanizm rozbudzenia i upowszechniania się świadomości narodowej w społeczeństwie, mniej — podłoże społeczne, polityczne i ekonomiczne, z którego proces ten wyrasta.

W trzydzieści lat po tej publikacji ukazała się — również w USA i również w języku angielskim — praca będąca jak gdyby nieświadomą kontynuacją studium Znanieckiego. Myślimy tu o książce amerykańskiego historyka polskiego pochodzenia Johna J. Kulczyckiego poświęconej strajkom szkolnym w zaborze pruskim w pierwszych latach XX wieku. Autora interesuje konflikt istniejący na terytorium stykowym dwóch narodowości: tubylczej — podbitej i napływającej — dominującej w warunkach ścierania się polityki państwa pruskiego z podstawowymi interesami i wartościami Polaków zamieszkałych w zaborze pruskim. Warunki rozwoju ruchu narodowego, polityka i aktywność przywódców (*leaders*) działających w skali całego zaboru i w skali społeczności lokalnych stanowi przedmiot wnikliwej analizy autora i właśnie jak gdyby przedłużenie teoretycznej problematyki postawionej przez Znanieckiego dokonane na empirycznym przykładzie. Jeżeli jednak użyliśmy powyżej określenia, iż jest to kontynuacja „nieświadoma”, to dlatego, że Kulczycki nie nawiązuje sam do Znanieckiego i — jak się wydaje — w ogóle nie zna książki *Modern Nationalities*. Rzecz to trudno zrozumiała zważywszy, że autor spędził dłuższy czas w Poznaniu i jeśli już nie w USA, to przynajmniej tu powinien był się z nią zapoznać i wykorzystać. Tym bardziej, że Kulczycki zna i wykazuje w bibliografii inne prace Znanieckiego: napisane wspólnie z W. I. Thomasem dzieło *Chłop polski w Europie i Ameryce*

¹ F. Znaniecki, *Modern Nationalities. A sociological Studies*. The University of Illinois Press in Urbana, 1952.

i wydaną w Nowym Jorku w 1925 r. książkę *The Laws of Social Psychology*. Niestety, szansa wzbogacenia teoretycznej podbudowy badań i samego opracowania oraz zadzierzgnięcia właśnie owej nici kontynuacji została zaprzepaszczone.

Nie jest jednak naszym zamiarem umniejszanie naukowych walorów recenzowanej książki. Jest to bowiem pod kilkoma względami pozycja wybitna. Wskazemy poniżej na jej zalety.

1. W myśl upowszechniającego się w nauce amerykańskiej wzorca badań historyograficznych, monografia Kulczyckiego ma charakter pracy interdyscyplinarnej. Autor stawia i rozwiązuje problemy z pogranicza historii i socjologii. Świadczą o tym m. in. wybrane do analizy zjawiska społeczne i indywidualne, ujmowanie zdarzeń jednostkowych w powiązaniu z szerszymi procesami społecznymi, połączenie punktów widzenia chronologicznego i genetycznego z typologicznym, użyta terminologia. Zwróćmy uwagę wreszcie na samą konstrukcję książki, w której po uwzględnieniu wstępnego etapu strajków szkolnych w latach 1901-1905, kiedy to nie miały one jeszcze charakteru masowego, ale już tworzyły jak gdyby model dla późniejszych akcji, autor analizuje tak zwany wielki strajk szkolny w latach 1906-1907, wyodrębniając takie jego czynniki składowe, jak: przywódcy ruchu, przewodnicy lokalni, rodzice, dzieci, nauczyciele, władze lokalne i centralne. Czytelnikowi, który nie będzie miał możliwości zapoznania się z omawianą książką, podajemy w skrócie treść pracy. Rozdział pierwszy poświęcony jest konfliktowi polsko-niemieckiemu o charakter szkoły w zaborze pruskim w XIX wieku. Autor analizuje rozwój tego konfliktu i ewolucję modelu szkoły od instytucji dwujęzycznej do instytucji rugującej język polski i realizującej politykę germanizacji młodzieży. W rozdziale drugim omówiono pierwsze strajki szkolne, ze szczególnym uwypukleniem przebiegu i funkcji konfliktu w szkolnictwie wrześnińskim (*The Września Affair*). Rozdział trzeci przedstawia ożywienie ruchu strajkowego młodzieży szkolnej w związku z wprowadzonymi przez władze w 1906 r. zmianami dotyczącymi języka nauczania religii. W czwartym rozdziale autor analizuje genezę i przebieg powszechnego strajku szkolnego z uwzględnieniem polityki władz pruskich i stanowiska przywódców polskich. W piątym rozdziale, najbardziej socjologicznym, znajdujemy niezwykle interesujący materiał dotyczący roli lokalnych przewodników duchownych i świeckich w strajku powszechnym oraz rozważania na temat samych uczestników strajku. Autor zastanawia się nad rolą rodziców, zwłaszcza matek, będących — jak się zdaje — pod silnym wpływem księży, działaczy społecznych i narodowych. W rozdziale szóstym — i ostatnim — autor przedstawia proces zanikania i przyczyny porażki ruchu strajkowego.

Oprócz wymienionych rozdziałów, na zawartość książki składają się jeszcze: przedmowa i wstęp, końcowe wnioski, wykaz źródeł i literatury, indeks nazwisk i nazw oraz dwie mapy: Polski pod panowaniem obcym i prowincji poznańskiej.

Podjęta problematyka i sposób analizowania zagadnień stanowią istotny wkład autora do badań nad dziejami Polaków w okresie zaboru pruskiego w ogóle, a tak zwanym strajkiem szkolnym w szczególności. W stosunku do wydanej jeszcze w 1930 r., ale podstawowej przez następne pięćdziesiąt lat książki Mieczysława Jabłczyńskiego *Walka dziatwy polskiej z pruską szkołą*² oraz późniejszych publikacji naukowych (często rocznicowych), charakteryzujących się interpretacją z odcieniami bądź przesadnej emocjonalności lub nacjonalizmu, bądź wulgarnego marksizmu, studium Kulczyckiego oznacza niewątpliwie postęp naukowy.

2. Wysoko ocenić trzeba warsztat naukowy autora. Na warsztat ten składają

² M. Jabłczyński, *Walka dziatwy polskiej z pruską szkołą*. Poznań 1930.

się przede wszystkim materiały zebrane podczas dłuższego pobytu autora w Polsce, głównie w Poznaniu. J. J. Kulczycki przebadał akta w archiwach państwowych Poznania i Bydgoszczy, także w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu, materiały znajdujące się w bibliotekach poznańskich oraz w Bibliotece Kórnickiej, zapoznał się także z odpisami niektórych dokumentów z centralnego archiwum pruskiego w Merseburgu. Przystudiował prasę polską i niemiecką. Sięgnął do akt urzędowych pochodzących z powiatów, a nawet obwodów policyjnych. Ten obfity materiał wykorzystuje autor krytycznie, wydobywając z niego umiejętnie to, co pozwala na oświetlenie postaw i działalności ludzi oraz aktywności grup. W związku z oceną warsztatu badawczego, zwróćmy uwagę na dwa momenty. Opanowanie języków polskiego i niemieckiego umożliwiło autorowi wykorzystanie polskiej i niemieckiej literatury historycznej w oryginale, bez konieczności odwoływania się do tłumaczeń, cytatów z drugiej ręki czy politycznie tendencyjnych interpretacji. Ten aspekt badań Kulczyckiego dlatego warto podkreślić, że w ciągu długiego okresu autorzy niemieccy mieli nieomal monopol na informowanie amerykańskiej opinii publicznej o sprawach polskich i o stosunkach polsko-niemieckich, a zagadnienia Polski i Polaków trafiały często do literatury amerykańskiej za pośrednictwem literatury niemieckiej. Z tym wiąże się drugi aspekt badań i warsztatu Kulczyckiego: szansa, jaką dla wzrostu znajomości historii i kultury polskiej za granicą stwarza pojawienie się uczonych polonijnych, podejmujących samodzielne badania nad dziejami kraju, z którego pochodzą. Prace tych autorów, pisane w języku kraju zamieszkania i publikowane w tamtejszych wydawnictwach, już z tego powodu łatwiej wchodzi do obiegu obcej literatury. Nie jest to jednak względem jedyny. Drugą przyczyną szybszego przenikania tego rodzaju dzieł do obcej literatury są właśnie cechy warsztatu naukowego, obejmującego zagraniczne publikacje i zagadnienia badawcze z uwzględnieniem zainteresowań specjalistów kraju, w którym dzieło zostało opublikowane. Tak rzecz się ma z książką J. J. Kulczyckiego. Autor wykorzystuje nie tylko źródła i literaturę polską i niemiecką, lecz również amerykańską i dostrzegając określone zjawiska społeczne, występujące na terenie zaboru pruskiego w stosunkach polsko-niemieckich, nazywa je i analizuje w sposób umożliwiający ich zrozumienie przez amerykańskiego czytelnika, a nawet dokonywanie pewnych porównań ze zjawiskami dokonującymi się gdzie indziej, w tym również na gruncie amerykańskim.

3. W związku z tym przechodzimy do omówienia kolejnego waloru książki Kulczyckiego: porównawczego ujmowania tak zwanego strajku szkolnego w zaborze pruskim. Autor dostrzega niezwykłość pewnych stron konfliktu w zaborze pruskim, z drugiej strony jednak widzi i uwzględnia również pobornalność niektórych zjawisk w dziejach oświaty. To podejście badawcze wzbogaca problematykę książki i może stanowić pewien wzorzec dla wielu polskich autorów, ograniczających się do opisu rzeczywistości *hic et nunc*, bez dostrzegania szerszej problematyki teoretycznej i dokonywania analiz historyczno-porównawczych. Kulczycki dostrzega zwłaszcza dwa zagadnienia nadające się do historycznych porównań: a) politykę oświatową państw zmierzających do ograniczenia wpływów Kościoła i rodziców na procesy kształcenia i wychowania szkolnego, b) sytuację językową i uprawnienia językowe grup etnicznych w szkolnictwie na terenach pogranicza narodowego. Kulczycki podkreśla aktualność i doniosłość społeczno-polityczną obu tych zagadnień, odwołując się m. in. do warunków istniejących w kanadyjskiej prowincji Quebec i do uchwalonego w 1960 r. przez kongres USA *Bilingual Education Act*. Przypomina o postanowieniu Sądu Najwyższego USA z 1974 r., w którym nauczanie w języku niezrozumiałym dla uczniów określono jako pogwałcenie ich praw obywatelskich. Obok uwzględnienia polityki oświatowej władz

pruskich wobec ludności polskiej oraz oporu tej ludności na wspomnianym tle historyczno-porównawczym, autor wtapia całą tę problematykę w szerszy kontekst kształtowania się nacjonalizmów i polityki nacjonalistycznej, dokonując krytycznego przeglądu stanowisk teoretycznych i odpowiedniej literatury. Podkreśla szczupłość, a właściwie nieobecność problematyki kształtowania się nacjonalizmu i konfliktu polsko-niemieckiego w zaborze pruskim w literaturze anglojęzycznej.

W zakończeniu podniemy kwestię terminologiczną. Tematem książki są tak zwane strajki szkolne w zaborze pruskim: autor używa tego terminu (*school strikes*) w ślad za źródłami polskimi i niemieckimi oraz polską literaturą. Należy stwierdzić, że określenie to nie jest adekwatne do rzeczywistości. Zarówno wówczas, jak i później termin „strajk” oznaczał pewne zachowania się robotników, którzy przerywali pracę. Nie powinno się wobec tego stosować terminu „strajk” w odniesieniu do osobliwego sposobu zachowania się dzieci, które nie zbojkotowały szkoły (w odróżnieniu od np. gimnazjalistów w Królestwie w 1905 r.). Dzieci zastosowały tylko bierny opór na lekcjach religii prowadzonych w języku niemieckim. Otóż, autor jedynie sporadycznie używa ścisłego określenia *passive resistance* (ss. 49, 108, 208) lub *resistance movement* (s. 49), na ogół zaś stosuje tradycyjną terminologię. Sądzymy, że należy wprowadzić do języka naukowego i podręczników szkolnych ścisły termin: „bierny opór”.

Dodajmy jeszcze, że recenzowana książka została wydana dzięki subwencji Fundacji Kościuszkowskiej (*The Kościuszko Foundation*), a autor otrzymał nagrodę tej Fundacji za najlepszą pracę doktorską w 1973 r. Wymieniona Fundacja ma poważne zasługi w budzeniu zainteresowania naukowców amerykańskich problematyką polską i umożliwianiu im prowadzenia badań tak w Polsce, jak w USA.

Witold Jakóbczyk, Andrzej Kwilecki